
ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛА (Матеріали “круглого столу”)

У вітчизняній та зарубіжній історіографії не викликає заперечень теза про те, що для середньовічної епохи висхідним пунктом є село. Це пов'язано з роллю сільського населення в період феодалізму. Як зазначав відомий французький дослідник Ф. Бродель у своїй роботі “Структури повсякдення: можливе і неможливе”, навіть у XV—XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей існували за рахунок обробки землі.

Повною мірою це стосується території Східної Європи в цілому і України, зокрема. Тому без вивчення середньовічних сільських поселень неможливо вирішити багато з актуальних історичних проблем: становлення й розвиток феодальних відносин, специфіка сусідської общини, історія землеробства і скотарства, питання матеріальної й духовної культури більшості тогочасного люду. Актуальність розгляду даної теми не викликає жодних сумнівів. В Україні останнім часом поживалося її вивчення, а це, в свою чергу, вимагає підведення певних здобутків і поставлення нових завдань. Тож, присвячення одного із засідань “круглого столу” “Українського історичного журналу” середньовічному селу є цілком логічним і своєчасним. У ньому взяли участь науковці різних установ — як академічних, так і вищої школи.

А. О. ГУРБИК (Київ)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

З-поміж широкого кола проблем, які потребують подальшого вивчення новітньою українською історіографією, актуальними залишаються як традиційні для вітчизняних вчених-аграріїв теми (економіка, землеволодіння, повинності, соціальна структура, демографія, форми соціального протесту українського села), так і нетрадиційні підходи, що передбачають висвітлення різноманітних свідомісних аспектів та менталітету українського селянства за середньовіччя та нового часу, оскільки, з одного боку, досить рельєфно намітився (особливо в радянській історіографії) значний крен у бік лише соціально-економічної проблематики, а з іншого, — у медієвістів є розуміння того, що “однієї лише соціально-економічної характеристики середньовічного суспільства виявляється недостатньо для проникнення в його таємницю”¹.

На нинішньому етапі розвитку історичних досліджень у вітчизняній медієвістиці загалом утвердилося розуміння “про середньовіччя як про певну системну єдність з внутрішньою, тільки йому властивою логікою

руху суспільства”². Навіть зроблено кроки до вивчення механізму, за допомогою якого функціонувала система через дослідження не лише її економічної основи, а й соціального середовища, “в якому жив конкретний індивід, керуючись його (середовища. — *Авт.*) обов’язковими нормами поведінки, духовною орієнтацією, стереотипами цінностей”³. Однак, як слушно зазначають фахівці, “на відміну від більшості європейських країн, вчені яких уже протягом тривалого часу досить плідно розробляють означену проблематику, українські історики фактично долають перші кроки на шляху опанування ментально-свідомісного зрізу національного історичного процесу”⁴.

Завдання відтворення загальної картини еволюції української ментальності в епоху середньовіччя та нового часу на даному етапі, вважаємо, доцільно здійснювати через поетапне дослідження менталітету різноманітних соціальних макро- (шляхти, міщан, селян, козаків) та мікроструктур (територіальні громади, цехи, братства, сімейні колективи і т. п.). Це дасть можливість висвітлити не лише спільне в ментальності всіх без винятку структурних складових українського суспільства, а й викристалізувати специфіку ментальних установок різних соціальних груп (принаймні в межах макроструктур).

Традиційний підхід (особливо в радянський період) до історії середньовічного селянства України, яке за середньовіччя та нового часу становило абсолютну більшість людності, полягав переважно у вивченні землеволодіння, повинностей, “невпинного” посилення гніту та класової боротьби посполитих і не передбачав дослідження комплексу основних поглядів селянства на навколишній світ та суспільство. Тож не дивно, що вчені-аграрії і в кінці XX ст. змушені були констатувати, що духовне життя і суспільна свідомість “середньовічного селянства — одна з найменш досліджених галузей в історичній науці”⁵.

Європейська історіографія не стояла на місці й значно просунулась у зазначеному напрямі наукового пошуку (в т. ч. й у вивченні проблем середньовічної народної культури) завдяки працям російських та французьких медієвістів (М. Сидорова, М. Бахтін, Ж. Легоф, Р. Манселі, А. Гуревич та ін.)⁶. Доробок попередників, який містить нетрадиційні підходи до використання вже відомих джерел та певні теоретичні напрацювання, вповні може бути застосований для вивчення менталітету українського народу і дає можливість висвітлити останній в порівняльному європейському контексті.

Структурно у вивченні народної (селянської) ментальності в Україні (епохи середньовіччя та нового часу) важливим бачиться дослідження таких її блоків: загальні засади селянського світосприйняття (освіченість, ставлення до навколишнього світу та природи і т. п.); соціальна психологія селян (соціально-етичні погляди, соціально-політичні уявлення і т. д.); правова свідомість (земельно-майнові та сімейні стосунки, селянське судочинство); релігійні погляди (християнські уявлення, елементи язичництва). Вказаний поділ, звичайно, є умовним (оскільки йдеться про ментально-свідомісні установки) й проводиться лише з метою встановлення послідовності й поетапності наукових пошуків.

Зазначені вище аспекти в свою чергу теж можуть розчленовуватися на більш детальні напрямки наукового пошуку. Приміром, одна з найважливіших складових менталітету середньовічних селян — їхні правові уявлення та правосвідомість (детерміновані реальним соціально-економічним та правовим становищем посполитих) можуть розглядатися як комплекс основних поглядів на *землеволодіння* (отримання землі в спадщину, купівля-продаж, передача у спадок, дарування, користування громадською аль-

мендою і т. д.), *сімейно-майнові стосунки* (спадкування та розділ майна, відтворення традиційних форм сім'ї та сімейно-шлюбних стосунків і т. п.), *селянське судочинство* (джерела, устрій та компетенція громадського суду, його процедура і т. д.), які, незважаючи на поступове погіршення реального становища селян та активний “наступ” феодального права, являли собою більш-менш сталу систему уявлень. Теоретичну основу їх складала, з одного боку, активно вживані норми усного звичаєвого права, а з іншого, — своєрідна інтерпретація селянами положень загальнодержавного та помісного права. Причому поряд із стійкими, довготривалими рисами народної правосвідомості у селянства спостерігаються й т. зв. тимчасові уявлення (приміром, коли посполиті використовували консервативні помісні звичаї, які чітко фіксували розміри феодальної ренти, для боротьби із зростанням норми останньої), що загалом являло в XIII—XV ст. загальноєвропейську характерність ⁷.

Проникнення в таємницю народної ментальності загалом та селянської правосвідомості, зокрема, передбачає дослідження типології сімейного ладу посполитих, адже сімейний колектив — базовий суспільний осередок середньовіччя — був основним носієм правових знань. В його межах формувалися, зберігалися, передавалися нащадкам основні правові уявлення, а також виробилась лінія стосунків з іншими сім'ями, сьбрами, громадою, представниками різних станів суспільства. Зміна ж форми сім'ї та громадського укладу призводила і до зміни ментальних і правосвідомих установок.

В конкретно-історичному плані основними формами сімейного ладу в Україні XIV—XVII ст. були малі й великі нерозділені (регенеровані на основі малих) сім'ї, хоча в XVI ст. вже досить помітною була тенденція до зменшення тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я — нерозділена сім'я — малі сім'ї. Вказані чинники значно вплинули і на тип сільських поселень, які з малодвірних великосімейних (дворищ, селець, селищ) протягом XVI ст. перетворюються у багатодвірні малосімейні ⁸. Кожний новий голова малої сім'ї (кількість яких значно зросла через розпад великих дворищ) ставав окремим суб'єктом правовідносин, тоді як у великій нерозділеній сім'ї, що включала малі, носієм правових знань міг бути лише один загальний голова дворогосподарства.

Зазначена вище зміна типу сільських поселень України висуває на передній план необхідність дослідження ще однієї дуже актуальної проблематики — а саме: типології форм територіальної громади та діалектики взаємоперетворень останніх.

На відміну від попередньої дана тематика є традиційною для української історіографії. Тією чи іншою мірою історики до неї зверталися протягом останніх майже півтора століть, хоча інтерес до української територіальної громади не був постійним.

Базові підвалини в дослідженні форм громади були закладені ще класичними працями вчених XIX — початку XX ст. (І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, В. А. М'якотіна, М. В. Довнара-Запольського, М. Ф. Владимирського-Буданова, М. Д. Іванишева, О. Я. Єфименко, М. С. Грушевського та ін.). Згодом інтерес до даної проблематики згасав, і в 20-х роках XX ст. з'явилися лише спеціальні праці, присвячені громадському судочинству. А в 30-х — 50-х роках ця тематика практично випала з поля зору дослідників ⁹.

У 60-х роках до теми територіальної громади історики зверталися лише побічно, переважно в контексті еволюції феодальних відносин. Хоча з того часу вже з'являються дослідження з історіографії проблеми ¹⁰.

У 70-х роках інтерес до історії територіальної громади відроджується, чому певною мірою сприяв і XIV симпозиум з аграрної історії Східної Європи (1972 р., Мінськ—Гродно), на якому неодноразово піднімалась дана тематика. В другій половині 70-х років в Україні з'являються регіональні дослідження з історії громадських структур у Галицькому Прикарпатті та Українських Карпатах (Ю. Г. Гошко, В. Ф. Інкін)¹¹.

У 80-х роках деякі аспекти історії громади на Лівобережній Україні (XVII—XVIII ст.) висвітлювались у монографіях В. Й. Борисенка та О. І. Гуржія, а також у статті В. М. Сироткіна¹².

У 90-х роках побачила світ праця Г. Горинь, присвячена громадському побуту сільського населення Українських Карпат у XIX — 30-х роках XX ст.; сільській громаді лемків XIX—XX ст. була присвячена кандидатська дисертація О. В. Турчака, а місцю й ролі громади в суспільному житті карпатського та прикарпатського села (XIV—XIX ст.) — розділ книги Ю. Г. Гошка¹³. Крім того, вказана тематика порушувалась і в узагальнюючих працях, а в кінці XX — на початку XXI ст. побачили світ монографічні дослідження та статті автора даної розвідки, присвячені еволюції форм української територіальної громади XIV—XVIII ст.¹⁴

Підсумовуючи історіографічний огляд, відзначимо перш за все регіональну нерівномірність дослідження історії української громади. Тоді як західноукраїнським землям (Карпати і Прикарпаття) та Лівобережній Україні присвячено чимало праць, інші регіони ще потребують спеціального вивчення. Окрім того, існує й хронологічний “крен” у бік детального вивчення форм громади в другій половині XVII — початку XX ст., й недостатнього висвітлення в спеціальній літературі періоду XIV — першої половини XVII ст., якому присвячені окремі праці. В цьому контексті важливим бачиться проведення типологізації форм територіальної громади XIV—XVI ст. на широкому фактичному матеріалі з різних регіонів України. Потребує подальшого пояснення практично синхронне співіснування різноманітних форм: громад-волостей, дворищних громад, сябринних спілок, формування дольових та подворищних громад багатодвірних сіл. Окремого вивчення заслуговує генезис волосної організації. Для розв'язання цієї наукової задачі, очевидно, слід “рухатись” як “зверху” з XIV—XVI ст., так і “знизу” через дослідження еволюції верви, громад князівських сіл і посадів давньоруських міст, а також городових волостей Київської Русі.

Грунтовного дослідження чекають територіальні громади Правобережної України XVII—XVIII ст. та Лівобережжя першої половини XVII ст. і другої половини XVIII ст.

В міру подальшого заповнення існуючих фактологічних і регіональних лакун, вирішення на їхній основі важливих теоретичних проблем (генезису волосної громади, типологізації різноманітних форм громади та вивчення діалектики взаємоперетворень останніх) стане можливим вирішення такого важливого наукового завдання, як висвітлення загальної історії української територіальної громади, магістрального напрямку її еволюції.

Актуальність появи подібних синтезних досліджень в Україні обумовлена значною мірою загальним руслом європейської історіографії. У наших сусідів даній тематиці постійно приділяється велика увага. Так, у Польщі в 70—80-х роках вийшло кілька великих монографій (не кажучи про численні статті), спеціально присвячених давньопольському ополу¹⁵. А на початку 90-х років XX ст. побачила світ монографія Яцека Матушевського “*Vicinia id est... Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego*

opola" (Łódź, 1991. — 235 s.), яка започаткувала гостру наукову дискусію в польській історіографії щодо генези та еволюції польської громади-ополя¹⁶.

Велике місце займає общинна проблематика і в російській історіографії. Протягом 70—90-х років у Росії було опубліковано цілий ряд монографічних досліджень, присвячених різноманітним аспектам історії східнослов'янської та російської общини VI—XIX ст.¹⁷

Окрім того, в останні десятиліття з'явилися також книги, присвячені історії болгарської, литовської та молдавської общини XIV—XVIII ст.¹⁸

¹ Г у р е в и ч А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. — М., 1970. — С. 24.

² Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 7.

³ Там само.

⁴ С м о л і й В. А. Передмова // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 5.

⁵ История крестьянства СССР. — Т. 2. — М., 1990. — С. 505.

⁶ Див.: Г у р б и к А. О. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу... — С. 60.

⁷ Там само. — С. 60—70.

⁸ Див.: Г у р б и к А. О. Типологізація селянського сімейного ладу в Україні XIV—XVI ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К.; Черкаси, 1995. — С. 88—90; Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV—XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць. — Число 4. — Ч. 2. — К., 2000. — С. 415—431.

⁹ Історіографічний огляд див.: Г у р б и к А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — С. 3—10; Wspólnota wiejska na Ukrainie w XIV—XVIII w. Ewolucja podstawowych form społeczno-terytorialnych // Przegląd Historyczny, 1999. — Т. XC. — З. 1. — С. 1—18.

¹⁰ М а р к о в П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — К., 1966. — 123 с.; Л а п т и н П. Ф. І. В. Лучицький про общину на Україні // Укр. іст. журн. — 1970. — № 6. — С. 127—130; Л а п т и н П. Ф. Община в русской историографии. — К., 1971. — 297 с.; Г е р а с и м е н к о Н. О. Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1986. — № 7. — С. 104—111.

¹¹ Г о ш к о Ю. Г. Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. — К., 1976. — С. 45—58; И н к и н В. Ф. Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов) // Автореф. дис. ... докт. ист. н. — Львов, 1978. — 32 с.

¹² Б о р и с е н к о В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 88—95; Г у р ж и й А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 38—55; С и р о т к і н В. М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6.

¹³ Г о р и н ь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX — 30-ті роки XX ст.). — К., 1993. — 199 с.; Т у р ч а к О. В. Сільська громада у лемків (1866—1939) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1996. — 24 с.; Г о ш к о Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV—XIX ст. — Львів, 1999. — С. 77—116.

¹⁴ Див. також: Г у р б и к А. О. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 61—64; Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10. — С. 110—116; Аграрна реформа в Україні XVI ст. — К., 1997. — 64 с.; Сільська громада в Україні XIV—XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5; Типологія територіальної громади в Україні XIV—XVIII ст. // Україна в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII ст. — К., 2000. — С. 75—96; Місцеве самоврядування в суспільній свідомості та практиці // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу... — С. 249—277.

¹⁵ P o d w i ś n i k a Z. Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym średniowieczu. Zreb, wies, opole. — Wrocław, 1971. — 390 s.; M o d z e l e w s k i K. Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Łódź, 1987. — 295 s.

¹⁶ Див.: Г у р б и к А. О. Огульний гіперкритицизм чи фаховий конструктивізм: альтернативи поступу сучасної литуаністики // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 69—82.

¹⁷ Т и м о щ у к Б. А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990. — 188 с.; Д а н и л о в а Л. В. Сельская община в средневековой Руси. — М., 1994. — 316 с.; А л е к с а н д р о в В. А. Сельская община в России (XVIII — начало XIX в.). — М., 1976; В д о в и н а Л. Н. Крестьянская община и монастыри в Центральной России в первой половине XVIII в. — М., 1988. — 214 с.

¹⁸ G r o z d a n o v a E. Bulgarska selska obscina prez XV—XVIII vek. — Sofija, 1979. — 207 s.; Ю р г и н и с Ю. М. Сельская община литовцев // Междунар. Конгрес антрополог. и этнограф. наук. — М., 1964; К і а н р і е н е J. Kaimas ir dwaras zemaitioje XVI—XVIII a. — Vilnius, 1988. — 188 s.; G o n t a A. Satul in Moldova medievla institutiele. — Bucuresti, 1986. — 398 s.